

Gaál Gábor sorsának tragikuma

I.

Amikor 1954 augusztusában örökre lehunyta szemét, nemcsak az elmúlás örök emberi fájdalma miatt éreztük tragikusnak a pillanatot, hanem azért is, mert a két világháború közötti *Korunk* legendás szerkesztője, a felszabadulás utáni romániai magyar szellemi élet legjelentősebb személyisége aránylag fiatalon, befejezetlenül, sőt legnagyobb részben begyűjtetlenül és rendszerezetlenül maradt életművel, méltatlan vádaktól és koholmányoktól sújtottan távozott az élők sorából. Tragikusabb és felkavaróbb helyzet alig képzelhető el, az emléket megőrkítő írásokban (Jancsó Elemérnek az *Utunk* 1954. augusztus 27-i, Földes Lászlónak az *Igaz Szó* szeptemberi számában megjelent cikkében meg a magaméban, amely a szeptember 9-i *Előre*-ben látott nyomdafestéket) a tragédia vagy a tragikus szó mégsem fordul elő. Egyrészt mert akkoriban kimondva vagy kimondatlanul, de mindenképp erőteljesen tartotta magát a Lunaacsarszkiig visszavezethető voluntarista felfogás, miszerint tragédia és szocializmus egymást kölcsönösen kizáró fogalmak, a kizsákmányolás megszüntetésével a szocializmus alapjaiban törli el a tragédiák megszületésének lehetőségét, másrészt mert az új világ harcos (túlságosan is harcos) építésének hangulatában a dilemmákat, konfliktusokat, igazságtalanságokat felvető vagy ilyenekre utaló írások nagyon nehezen, a kollektív éberség mérlegén gondosan megmérve, többszöri megfontolás után kaphattak csak zöld utat.

Miről irtunk hát? Mindenekelőtt személyiségének kivételességéről, tevékenységének sokoldalúságáról, a romániai magyar irodalom fejlődésében játszott rendkívüli szerepéről s a szerep tágabb földrajzi és szellemi határok között is szét-sugárzó erejéről. „Gaál Gábor három évtizeden keresztül a magyar irodalom egyik legjelentősebb őrállója volt” — állapította meg Jancsó Elemér. Földes a valóság-irodalom Gaál Gábor-i koncepcióját vázolta fel, hangsúlyozván, sőt kissé túl közvetlenül hangsúlyozván, hogy „az író hőseiben saját erkölcsi eszményéről vall”, magam pedig főként az „itt és most”, a társadalmi elkötelezettség és az időszerepesség értelmezésével kapcsolatos kérdéseket boncolgattam, alapjában talán nem helytelenül, de mindenképp árnyalásra szoruló módon. És emlékeket idéztünk, ismét és újra emlékeket.

Ha valaki ma olvassa ezeket az írásokat, lehetetlen észre nem vennie, hogy bennük sok vonatkozásban meglehetősen pontosan tükröződik a több mint negyedszázaddal ezelőtti realizmus-, szocialistarealizmus-fogalom, épp ezért a meghatározásokat többnyire szorongatóan szűkeknek, kirekesztő jellegűeknek érezzük. Sőt, mintha nem is egészen Gaál Gábor munkásságát és nézeteit próbálnánk összegezni, hanem úgy és azt idéznénk fel a *Korunk* és az *Utunk* hasábjain megjelent írásai-ból, s azt elevenítenénk fel emberi vonásaiból, ahogy és ami a marxistának—leninistának minősített 1954-es vélekedésnek meg a kommunistáról kialakított általános képnek megfelel. A nekrológok ugyanis közvetve tagadják a négy évvel korábban, Gaál *Valóság és irodalom* című kötetének megjelenése alkalmával megfogalmazott és cáfolat nélkül maradt dogmatikus szentenciákat. Ezért nem egy általános kialakult képet rögzítenek, nem annyira a maradandó igazságot próbálják a lehetőségekhez, adottságokhoz képest megközelíteni, hanem egy nagyon is időhöz kötött jelenséget, a megbélyegzést hivatottak visszautasítani. Főként ezzel magyarázható — nézetem szerint —, hogy Jancsó Elemér az *Utunk* szerkesztésében és a haladó hagyományok ápolásában Gaál Gábor „régebbi munkásságának folytatását [látja] a felszabadulás nyújtotta gazdag lehetőségek között”, ezért mondja Földes, hogy „az *Utunkban* úgy tanított, mint annak idején a *Korunkban*”, s ugyancsak ezért próbálom én az *Utunk*-szerkesztő vonásaiból visszakövetkeztetni a *Korunk* legendás mindenesére, akit nem ismerhettem. Egyáltalán ezért kerül mindhármunk írásában egyenlőségi jel a *Korunk* és az *Utunk*, a harmincas és az ötvenes évek irodalmi koncepciója közé. A könnyedén odavetett és az összehasonlítás próbáját ki nem álló feltételezés az igaztalan kirekesztést igyekszik elhárítani.

Nem véletlen az emlékező elemek túltengése sem, ezek az adott körülmények között nemcsak tág teret nyitnak a szubjektív megítélésnek, hanem egyben tagadnak is bizonyosfajta értelmezést — amit az emlékezőt kiegészítő, értelmező és viszonyító elemek szerepének mérlegelése felől is megközelíthetünk. Jancsó Elemér

írása, mely relatíve jóval több értékelő momentumot tartalmaz, mint akár a Földesé, akár az enyémet, akár mindkettőnké együttvéve, egyben bizonyos dogmatikus megítéléseket is átvesz — megszelídített formában. Amikor két egymás után következő mondatban arról ír például, hogy „a legnagyobb örüllők egyike”, „mindannyiunkhoz hasonlóan sokszor tévedett”, viszont mindig megtalálta „azt az új hangot, munkaterületet vagy feladatvállalást, ami újból előremutató”, épp ezért a tévedések állítólag semmit sem vonnak le „történelmi jelentőségéből” (!) — úgy érezzük, mintha a négy évvel korábbi ítéletek egyes tételei éledtek volna újjá, méregfogukat vesztett alakban. Földes írásában ezzel szemben egyetlen bírálati észrevétel sincs, s az enyémet (amely különben a gondolatokat néha belefullasztja az emlékek részleteibe) szintén csak egy általános és meglehetősen semmitmondó utalás fordul elő; „voltak [...] tevékenységének korlátai is, de egész műve mögött érezhetjük” stb. stb. — ami önmagában (ti. a bírálat kiiktatása önmagában) nem különös dicsőség (a mai értelmezés joggal vet fel számos bírálati szempontot), de akkoriban védelmet nyújtott a köztudatban élő és ható számos téves bírálati elem nyomásával szemben. Hogy bizonyos tételek esetleg mást is jelenthetnek, mint amit legközvetlenebb értelmük sugall, hogy hirdetésük mögött nem szükségképp valamilyen állítást, hanem esetleg valaminek az elfedését vagy tagadását kell keresni — az akkoriban nemigen járta meg az eszünket, legalábbis az enyémet nem. Mint ahogy azon sem igen töprengtem: vajon Gaál Gábor tevékenységének a Jancsó Elemér cikkében meg az enyémet kiemelt sokoldalúsága, a sokféle ágazó tevékenység nem vezet-e esetleg szétaprózódáshoz, az alkotótevékenység szétforgácsolásához? Vajon a Rubens mitológiai hőseire méretezett feladatmennyiség csupán az új élet építésének lendületével és lázával meg a negyvenes évek végén, az ötvenesek elején jelentkező szakemberhiánnyal függ össze, vajon nincs-e benne része az egyre erősödő intézményesített bizalmatlanságnak is, mely előbb kitüntető szimpátiájával tette próbára Gaál Gábor (és számos más, idősebb és fiatalabb kortárs) teherbíróképességét, majd kirekesztő és megbélyegző acsarkodásával sújtotta őket porba?

A ki nem mondható tragédia szó, a pontosan néven nem nevezhető jelenség helyel-közzel össze nem illő fogalmak és megítélések társításához, mai távlatból tragikomikusnak tűnő logikai vagy gondolati bukfenckhez vezetett, jelezvén, hogy a valóságban bizonyos alapvető viszonyok és fogalmak tragikusan elferdültek.

II.

Hogy olyan felfogás szülessék, amely nem közvetett módon, körülírásokkal érzékelteti a lényegét, nem is csupán a sorscsapásban, a korai halálban keresi a tragédiát, hanem a biológiai tényezők mellett a társadalmi, történelmi, ideológiai vonatkozásokat és körülményeket is figyelembe veszi, amely a jelenségek mellett az összefüggéseket is vizsgálat alá vonja — ahhoz több mint másfél évtizednek kell eltelnie. Nem a passzív csodavárás tizenöt-tizenhét éve ez, hanem a dogmatizmus részéről a hadállások védelmezésének és a taktikázó visszavonulásnak, az alkotó marxizmus erői részéről pedig a fokozatos és veszélyektől, lépreccsalásoktól sem mindig mentes előnyomulásnak az időszaka.

A dogmatizmus kezdetben tagadja vélekedéseinek dogmatikus voltát, nem a saját ítéleteit tartja felülvizsgálásra szorulóknak, hanem a vele szembenálló erők (felfogások) soraiban (megnyilvánulásaiban) keresi a támadható elemeket. Hol eleve elvtelennek, hamisítónak, a fő veszélyt hordozó revizionizmus megnyilatkozásának minősít mindenfajta felülvizsgálási, korrigálási kísérletet, hol meg az ellentétes véleményekben igyekszik kifogatható, dogmatikussá torzított vonásokat kimutatni. Ha veszélyeztetve érzi hadállásait, tele szájjal hirdeti, hogy végveszély fenyeget mindenfajta társadalmi és emberi értéket.

A tragédiához — közismerten — jelentős ügy és legalább egy fejjel az átlag fölé emelkedő hős szükségeltetik.

Az ötvenes évek második felétől kezdve a nyilvánosság előtt (sajtóban és könyvek lapjain is) főként Gaál Gábor két régi, igazságtalanul meghurcolt munkatársa, Balogh Edgár és Méliusz József tanúskodik újra és újra a *Korunk* és szerkesztője örökségének rendkívüli értékéről, jelentőségéről, az alkotó gondolatot ösztönző voltáról. Hogy kettejük álláspontja jelenleg a *Korunk*-örökség megítélése tekintetében néhány lényeges ponton eltér, sőt szembenáll egymással, mit sem változtat azon, hogy a hatvanas évek közepéig írásaik más-más módon azonos célt szolgáltak, és egy irányban hatottak. Balogh már *Egyenes beszéd* című gyűjteményes kötetébe (1957) több olyan írást vesz fel, mely első ízben a régi *Korunk*-ban látott nyomdafestéket, s a két világháború közötti folyóiratról 1964 és 1972 között

megszületett emlékező és értékelő írásai elő-, illetve utószóval ellátva, később könyv alakban is megjelennek (*Itt és most*, 1976). Méliusz publicisztikai munkásságában is fokozatosan mind nagyobb és nagyobb teret követel magának a *Korunk*-tematika, s miközben megírja az egész romániai magyar irodalom párját ritkítóan szép esszéjét a folyóirat szerkesztőjéről (*Gaál Gábor arca*), kötetében (*Kitépelt naplólapok, Az új hagyományért, Illúziók kávéháza, Kávéház (kétül)*) szinte lépésről lépésre érzékelhetővé válik a folyamat, ahogyan az egykori élmény munkásságának meghatározó elemévé, tengelyévé, szüntelenül jelenlévő viszonyítási alapjává nő, már-már a világmindenség fix pontjává.

A könyvtárak csendjében is folyik a gyűjtő, rendszerező munka, lassan egymás mellé kerülnek a teljesítmény nagyságát és a mögötte álló szerkesztő alkotó erőfeszítéseit érzékeltető dokumentumok. Még az emlékezés első hullámát jelentő nekrológok megjelenése előtt, sőt Gaál Gábor halálát is megelőzően, 1953 októberében a Bolyai Tudományegyetem Dialektikus és Történelmi Materializmus Tanszéke, főként Tóth Sándor ügybuzgóságának köszönhetően, felveszi tudományos tervébe a *Korunk*-kutatást, s 1954 őszén a munkatársak és tanítványok egy csoportja, az Irodalmi Könyvkiadó kolozsvári fiókjának megbízásából hozzáfog Gaál felkutatható írásainak összegyűjtéséhez és rendszerezéséhez. 1956 tavaszán az anyag összeáll, körvonalai kezdenek kibontakozni.

Az általános körülmények is kedvezőeknek mutatkoznak: 1956 novemberében a Központi Ellenőrző Bizottság érvényteleníti az 1950 májusában hozott kizárási parthatározatot, és Gaál Gábort — post mortem — rehabilitálják.

Hogy az eredmények mögött mennyire különböző erők és tendenciák mérkőzése, erőviszonyainak alakulása rejlik, hogy a kérdések nyilvánosság előtti napirenden tartásának milyen nagy a jelentősége, azt többek között az is bizonyítja, hogy az összegyűjtött és rendszerezett, később ismét átnézett és újraszakasztott anyag megjelenésére még kerekén nyolc évet kell várni.

Teljes frontáttörésről — nézetem szerint — csak 1964-ben, Gaál Gábor halálának tizedik évfordulóján beszélhetünk. Mind a megemlékezés méretei (a hazai sajtó mellett több magyarországi lapban és folyóiratban is megjelennek méltató írások és tanulmányok, a *Kortársban* például sorozatban mindjárt az év elejétől kezdve), mind az értékelések és minősítések lényegesen különböznek a tíz évvel korábbiaktól. Már nem arról van szó, hogy marxista—leninista folyóirat volt-e a régi *Korunk*, hű és nagyvonalú harcosa volt-e az ügynek a szerkesztője vagy sem. Különbségek a vélemények között főként abban a tekintetben tapasztalhatók, hogy egyesek a teljesítményt rendkívülinek mondják, mások meg főként vagy csupán a többi antifasiszta sajtótermékkel közös vonásokat emelik ki. És új szakaszt jelez az is, hogy Gaál Gábor válogatott írásainak kötetei ettől fogva kezdenek megjelenni, hogy a *Korunk*-irodalom ezután duzzad érből folyóvá.

A körülmények drámai fordulatoktól tarkított alakulása után a 64-es megemlékezés jelzi, hogy tisztázódtak bizonyos alapvető kérdések, létrejöttek a feltételek Gaál Gábor valóság-hű portréjának megrajzolásához, távlatilag pedig egy *Korunk*-monográfia megírásához. A lehetőségek első részét Tóth Sándor 1971-ben megjelent alapvető munkája váltja valóra (*G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről*). Körülhatárolt témánk nem teszi lehetővé, hogy az egyöntetű méltatással fogadott mű minden vonatkozására kitérjünk, hogy a szerkesztőről, a filozófusról, az esztétáról, az irodalmi vezérről megrajzolt képet egészében vizsgálat alá vegyük, mindössze azt jegyezhetjük itt meg: a napjainkban is érvényes tanulságokat kutató új, teljesebb és igazabb kép Gaál Gábor tragédiáját is új megvilágításba helyezi.

Elsősorban nem a körülményekben, a forradalmi emigráns zaklatott életfeltételeiben, a kiutasítás állandóan feje fölött lebegő veszélyében, a szűkös viszonyokban, sőt nem is az időt rabló, alkotói lehetőségeket felemészítő sziszifuszi szerkesztői, lapkiadói és terjesztői munka tonnás súlyában kell keresnünk — a tanulmány szellemében — a tragédia koordinátáit, hisz ezekből az erőfeszítésekből végül is egész életművel felérő folyóirat (Méliusz meghatározása szerint európai jelentőségű és csupán az *Europe*-pal összemérhető időszi kiadvány) születik. A felsorolt körülmények mindössze díszletelemek egy hősi küzdelemnek, mely az úgy diadalra jutása után, változott keretben, változott körülmények között válik meghasonlást előidézően tragikusává.

A tragikumot Tóth könyve eszmei síkon a dogmatizmus nyomására született visszakozásokban, ideg- és önérzetfelmorzsoló kényszerhelyzetekben és kényszercelemekedetekben mutatja fel. Hadd világítsuk meg a fentieket egy példával: a monográfia *Avantgarde és realizmus* című fejezetében Tóth Sándor meggyőzően bizonyítja: Gaál realizmus-, szocialistarealizmus-fogalma (előbb új realizmust, majd szocialista realizmust mond) nem hszható közös nevezőre a negyvenes-ötvenes években

bekövetkezett szűkítésekkel és torzításokkal, amelyek „tulajdonképpen egy konzervatív kispolgári izléshez igazodnak”, sőt abszolutizálják azt. „Realizmus-konceptiója az életet szolgáló művészeti forradalom talájan az avantgarde-vivmányok felhasználásával, az avantgarde-ot megszüntetve-megtartva épült.” (135.) Vagyis a szocialista realizmust a Korunk-szerkesztő Gaál nem egy keresztül-kasul meghatározott, szavakban sokszínűen hirdető, a gyakorlatban viszont csupán egyfajta (nagyjában-egészében mikorealista) értelmezést és szemléletet engedélyező s még a stílustörekvéseket is szűk korlátok közé rekesztő alkotási módszerként értelmezte, hanem a haladás szolgálatában álló, szüntelenül megújítható és megújuló világnézet-ideológiai irányzatként. Könyvének a felszabadulás utáni tíz évet (sommásan) tárgyaló fejezetében, az Epilógusban viszont Tóth Sándor is kénytelen konstatálni, hogy a dogmatizmus időszakában, mikor „a hivatalnoki szemlélettel megterhelt adminisztratív irányítás [...] valóságos mágneses anomáliaként zavarta meg a szellemi életet”, „doktrinér vonásokat ismerhetünk fel [Gaál Gábor] irodalomszemléletében, valamint ennek indokolásában”. „Miközben általában szembe fordult a szektás fogantatású szűkkeblűséggel és bizalmatlansággal a múltbeli értékek iránti megbecsülés elvéért, az általános nyomás alatt nemegyszer maga is hasonló hibákat követett el.” (223—225.)

Ha az elmondottakat tovább konkretizálva az 1947-es Toldi-vitára gondolunk, s azt fontolgatjuk, hogyan juthatott el Gaál, a realizmus minden értékét magába olvasztó koncepciójának hirdetője a szűkkeblűség ott megnyilvánult fokáig — megborzadunk és elszomorodunk a két álláspontot elválasztó szakadék láttán. Feltételezésekbe bocsátkozhatunk ugyan (újabb könyvében, a *Rólunk van szóban* Tóth is ezt teszi), de az ítélőképesség végzetes kibicsaklására mentséget nem találhatunk, még ha a jó szándékot elvileg nem is vonjuk kétségbe. Nem vitás ugyanis, hogy Benedek Marcell reális jelenségek mérlegelésén alapuló hagyományfélő álláspontjának (*A láthatatlan tanítvány...*) zajos visszaverése közben Gaál Gábor az esztétikai kategóriákat mellőzve, egy szociológiai, mégpedig szűken és problematikusan értelmezett szociológiai fogalmat próbál Arany hősére rákényszeríteni, ezen az alapon igyekszik népi hős voltát kétségbe vonni (...és ami a fentiekből látható).

Mivel magyarázhatók Tóth véleménye szerint a doktrinér vonások? Gaál „nem lekesedett a dogmatizmusért” — mondja —, de „alapos oka volt ennél fontosabbnak tartani a megnyíló szocialista perspektívát, mégpedig nem csupán [...] szubjektív [...] meg gondolásból”. „Szocializmus vagy kapitalizmus alternatívája azokban a drámai negyvenes években Gaál Gábor számára nemzetiségének léte vagy nemléte alternatívájaként konkretizálódott. Ebből a perspektívából a vulgárizáló dogmatizmus jelentkezése csak szepelő volt a várva várt szocializmus arculatán, a kezdeti nehézségek járuléka, múló zavara” (222—223.).

Ebben a komplexebb megközelítésben a korai halál tragédiája is többhúrúvá válik. Tóth Sándor sóhajos bánkódással említi, hogy Gaál Gábor nem érthette meg az alkotó marxizmus újabb szakaszát, nem vehette szemügyre és nem teljesíthette ki az új perspektívában életművét, mint Fábry Zoltán tette. Mi a be nem következett lehetőség súlyának érzékeltetésére hozzávehetjük Lukács György példáját is, elképzelhetjük, mennyivel csonkább volna életműve *Az esztétikum sajátossága* és az *Ontológia* nélkül.

A Tóth könyvében körvonalazódó vonások új megfogalmazásra találnak, és — témánk szempontjából — fontos elemekkel gazdagodnak Rác Győzőnek a monográfiáról írt tanulmányában.* „Kegyetlen és szomorú játéka az igazságszító történelemnek — írja Rác —, hogy Gaál Gábor, akiben egy európai rangú gondolkodó tehetség kereste a teljes realizálódás lehetőségét, kettős értelemben is áldozata volt ezeknek a súlyos következményekkel járó torzulásoknak. Egyrészt, mert a láttatásnak ez a szellemi életre súlyosan ránehezülő átka a negyvenes évek végén és az ötvenes évek legelején Gaál Gábor munkásságában is pusztított, másrészt, mert éppen ezzel a láttatással sikerült Gaál Gábort az emberi kálváriák minden stációján végigüzni, s munkásságának tényleges művelődéstörténeti jelentőségét cáfolva, egy időre kitagadni kultúránk kiemelkedő jelentőségű képviselői közül.”

Hogy a történelem hosszú távon igazságszító — azt magam is vallom, még ha motoszka is bennem a kétely, hogy Rác Győző egy mértékkel méri a távokat, én meg mással. Lényegesnek azonban megfogalmazásában a jelenségek forgandóságának, erre is, arra is mozduló alakulásának és potenciális többértelműségének az érzékeltetését tartom, mert — jól tudjuk — a tragédia elemei és jelenségei ilyenek. És nem taktikai egyensúlyozgatásoktól meghatározottak, hanem kettősségében

* A legendától a valóságig; megjelent A lírától a metafizikáig (Esszék, tanulmányok, kritikák. Buk., 1976) című kötetben.

is következetesnek vélem álláspontját, amikor egyrészt megállapítja Gaál Gáborról, hogy „mind emberként, mind gondolkodóként alkalmas arra, hogy mai szellemi életünkben a példakép szerepét töltsé be”, másrészt ismételten hangsúlyozza életművével szemben azokat a bírálati szempontokat, amelyeket Kántor—Láng irodalomtörténetéről szólva már előzőleg is kifejtett (akkor részletesebben): bár „Gaál dogmatizmusa valóban olyan írásokban jelentkezett, amelyek »választékosabb hangjukkal, íráskultúrájukkal, megalapozott érvelésükkel tűntek ki« az akkori lapok szürke átlagírásai közül [mindezeket Tóth Sándor állapította meg — P. Á.], mégis objektíve ártott, éppen mert érezhető volt bennük »a hatalmas tudás tekintélyt parancsoló ténye«, és ezért »meggyőzőbben« is hatott, mint a közhelyek ismétlésére építő dogmatizmus.” Kegyeletsértőnek sem tartom az idézetet, hanem az emlékezés első hullámában sokszor emlegetett megállapításnak a jelentkezését vélem benne felismerni, annak az elvnek a gyakorlati lehetőségek felmérésében való megnyilatkozását, miszerint Gaál sokrétű és sokoldalú tevékenységét az élő irodalom igazolja. Pontosabban: azoknak a feltételeknek a rögzítését, amelyek Gaál Gábort alkalmassá teszik, hogy a jelenben is harcostársunk legyen az irodalom fejlődését gátló akadályok leküzdésében.

III.

A könyvtárnyivá duzzadt *Korunk*- és Gaál Gábor-irodalmat olvasgatva, tanulmányozgatva több olyan emlék idéződött fel bennem az utóbbi időben, ami 1954-ben, az emlékek túltengésének időszakában, valahol a tudat és a tudattalan peremterületén szunnyadozott. Részben a szemérem akkori értelmezése miatt (a személyes benyomásokat lehetőleg személytelen formában illett előadni), részben meg azért, mert felidézésük — ugyancsak az ötvenes években divatos kifejezéssel — „nem használt volna az ügynek“.

Bukarestben éltem akkoriban, és Gaál Gábor (illetve az ő nevében felesége) mint volt tanítványát és ifjú munkatársát két-három alkalommal megkért, hogy próbáljak különböző svájci gyógyszereket megszerezni. Importjukat — értesüléseik szerint — leállították, mert a román gyógyszeripar is elkezdte gyártani őket, de — mint mondta — a hazai készítményektől Gáboron, az orvosok minden bizonykodása, valamint saját „kozmpolitizmusellenes“ beállítottsága ellenére, kiütések, allergiás tünetek mutatkoznak. Nem ide tartozik annak a részletezése, hogyan szereztem meg a gyógyszereket, sem a túlradó öröm esetelése, ami következő találkozásunk alkalmával beteg mesterünkön eluralkodott, engem meg pironkodásra, restelkedésre készített. Ekkori találkozásaink egyik jellegzetessége, számomra eleinte érthetetlen vonása azonban — úgy érzem — nagyon is ide tartozik. Vajon mi lehet az oka — töprengtem —, hogy a közös ismerősökre, bukaresti barátokra vonatkozó mohó kérdéseket követő válaszok után Gaál pillantása kutakodva állapodik meg rajtam, hallgat, néz, fontolgat, s amikor szedelőzködni akarok, hogy ne zavarjam, marasztal, újabb kérdéssorozatot tesz fel, majd ismét ugyanúgy néz, hallgat, mérlegel? A jelenségre akkor kaptam magyarázatot, amikor a harmadik-negyedik kitartott szünet után ezzel fordult hozzám: „Mondja, drágám (minden tanítványát és majdnem minden munkatársát így szólította), maguk ott, Bukarestben, hogy látják?...“ — és következett az ideológiai front, az irodalom várható kampányainak, eseményeinek alakulására vonatkozó kérdés, amely távolról talán kapcsolódott az ő személyes helyzetéhez is, de erre vonatkozó közvetlen kérdéseket ő soha nem tett fel.

Tóth Sándor mondja a *Korunk* 1973-as évkönyvében megjelent interjújában, hogy első kézből tudja: már 1946 nyarán olyan képtelen koholmányok keringtek különböző körökben, miszerint „Gaál Gábor egy szocdem típusú opportunizmus képviselője lett volna“, amit a vádaskodók szerint az is bizonyít, hogy a néppolitikai „az elvtelen liberalizmust palástoló néppolitikai mitosszá“ fejlesztette a Sztruve-féle legális marxizmussal állítólag egy húrton pendülő, legálisan megjelenő lapjában, a *Korunk*-ban. A nélkülözhetetlenségüket ilyen és hasonló elmeficamokkal bizonyító gátlástalan percemberké, „szürke eminenciások“ terjesztették az életveszélyes rágalmat, amelyekhez képest az ötvenes évek dogmatikus bírálatai erejüket veszített fuvallatoknak tűntek. Én nem 1946-ban, hanem jóval később, 1953-ban, ha jól emlékszem, második, gyógyszerekkel kapcsolatos találkozásunk alkalmával figyelhettem meg a nem mindennapi érdeklődést, a feszült figyelmet, ahogy Gaál Gábor egy kitartott szünet után hirtelen felélenkült, amikor véletlenül kiejtettem egy ilyen percemberke, egy élvonalba nem jutott, de mindent — és valószínűleg mindennek az ellenkezőjét is — elintézni képes akkori „vonallovag“ nevét... A betegség előrehaladása miatt fél órára korlátozott találkozásunk

során újabb és újabb témák kerültek szóba, de Gaál Gábor mindegyre visszatért az illetőre, körülményeire, megnyilatkozásairól érdeklődött, végül pedig azt mondta: „Sok mindent mondanak róla, talán az ellenség keze is benne van a dologban, de én tudom, hogy az illegálitásban a legnagyobb fokú odaadásról és elvtársias szellemről tett tanúságot.” És csaknem egy év múlva, legutolsó, most már fél óránál is rövidebbre méretezett találkozómon ismét szóba hozta az illetőt, búcsúszókat pedig megkért, hogy ha találkozom veled, adjam át üdvözlét. Mélyen a szemembe nézett, amikor ezt mondta, majd váratlanul hozzátette: „Maradjunk mi jó barátok, drágám.”

Nekem mondja ezt, a húszegynéhány éves zöldfülűnek? — morfondíroztam a kitüntető gesztustól megrendülten. Nekem, aki messianisztikus fellángolások és időnkénti kiborulások között hanykolodom? Aki a szóban forgó harmadiknak az odaadását és elvtársias szellemét nem ismerem, csak semmin fenn nem akadó, borotvaéles esztét, amellyel időnként meglepő, az én fejemben soha meg nem forduló gondolatokra, rendszerint jelentéktelenségünket, gyarlóságunkat, eltiporhatóságunkat ecsetelő, félelemmel és büntudattal eltöltött következtetésekre jut? Vajon Gaál Gábor sem érezte akkoriban mondatai mögött — jut eszembe most, amint az emlékeket felidézem — a teljes gátlástalanságot? Vagy ne tudta volna, hogy az illető elvtársianak semmiképpen sem mondható szellemben, ahol csak teheti, igyekszik őt elzárni? Esetleg az ellenségnek is megbocsátó, már-már nem evilági irgalmasság kerítette volna hatalmába, amikor ezt mondta? Egyik feltételezés sem tűnik valószínűnek. Akkor hát betegem, ágyhoz kötöttem és fáradékonyan is taktikázott volna? Egyik megnyilatkozása lett volna ez a Tóth Sándor által feltételezett mérlegelésnek, két rossz közül a kisebbik választásának? A sűrűn visszatérő kérdésekkel afelől akart volna megbizonyosodni, hogy van-e, lehetséges-e valamiféle kölcsönös egyezség, esetleg az én üzenetvivő közvetítéssel? Az olyanra megható búcsúmondat amolyan engesztelő simogatás lett volna, amiért eszköznek használ a játsszámában? Őszintén szólva így, ebben a formában ezeket a feltételezéseket sem tartom túlságosan valószínűeknek. Sokkal inkább azt hiszem, hogy az igazság bizonyos elemei itt is, ott is fellelhetők, hogy az ellenségeinek, ellenfeleinek megbocsátani nem nagyon tudó Gaál Gábor a közös ügybe vetett hit meg a történelmi helyzet együttes mérlegelésének eredményeként viselkedett úgy, ahogyan viselkedett, s ha a közeledési kísérletet magában reménytelennek, kudarcra ítéltnek tartotta is, nem akarta, nem akarhatta elszalasztani az esetleges lehetőséget. Áldozat volt, de nem a hatalmon kívül álló kárvallottja az eseményeknek, ilyenformán nem engedhette meg magának a luxust, hogy élesen szembeforduljon üldözőjével. Az ő lehetőségei arra korlátozódtak, hogy szélesebb, enyhébb következtetéseket vonjon le a közönségnek mondott és már-már irracionális magasságokba emelt elvi alaplól. Ez viszont azt jelenti, hogy Rácz Győző „kettős áldozat” meghatározásának első tagját ambivalensként kell felfognunk, olyan tényezőként, mely egyszerre tanúsodik az áldozat-állapot mellett meg ellene is; mely nemcsak passzív alakjában igaz (mármint abban az értelemben, hogy a dogmatizmus adott időpontban Gaál munkásságában is pusztított), hanem cselekvő formában is (Gaál bizonyos mértékben magáévá tette a pusztító dogmatizmus tételeit, mint ahogy többnyire magukévá tették azok is, akik a fizikai meghurcoltatás durvább, kegyetlenebb formáinak voltak alávetve). Ami a tragédiát nem enyhíti, hanem súlyosbítja.

Figyelmem a felismerés hatására fokozottabb mértékben terelődött most már a bírálókat megjelenésétől az önbírálat megfogalmazásáig terjedő időre, életének legkevesebb írásos dokumentumban rögzített, egyben letragikusabb szakaszára. A több mint nyolc hónapra, amikor Gaál Gábor az évtizedek során kialakított marxista filozófiai-irodalmi-művészeti koncepció magaslatáról (a népfronti nyitottságtól, az ifjú Marx felfedezésétől, az első marxista egyetemi előadásoktól), az irodalmi vezérörtornyától, a gondolat, az érzés és eszmélés síkján egyenisi életének második, meredek lefelé vezető útját, az 1951-es önbírálatig. Az ugyanis a támpontok minden hézagossága ellenére kétségtelen: Gaál Gábor, aki nem értett a karrieristák légtornász mutatványaihoz, a fúrosok fülbesugdosásaihoz, eláztató technikájához és figyelemelterelő manővereihez, s akiből a cinizmus gátlástalansága is hiányzott, ez idő alatt a poklok poklát járta meg. A később elhatalmasodó betegség hónapjai csak a szervezetet állították nagyobb, nehezebb erőpróba elé, az öntudatot, az önérzetet, az emberi méltóságot nem.

Minden bizonnyal felidéződött emlékezetében a harmincas évek eleje, amikor az ultrabalos vajásokos József Attilát sújtották a legkegyetlenebb, legigazságtalanebb megbélyegzésekkel és átkokkal, s amikor ő nem szállt ugyan nyíltan szembe velük, nem leplezte le őket, de a folyóirat hasábjain menedéket nyújtott a költőknek, a legjobb, leghatásosabb cáfolatot tette közzé: nagy és igaz emberséget, új

hitet, eszmét, kifejezésmódot megtestesítő verseit. És hányszor találkozott még általa lenézett, különösebb figyelemre nem méltatott, esetleg emigráns volta miatt tudatosan elkerült kiátkozó tendenciákkal, szűk felfogásról árulkodó, mindent a napi taktikázás, az egymás elleni kijátszás szempontjából mérlegelő, agresszív megnyilatkozásokkal! De így, orkánná duzzadva még soha nem tapasztalta őket, ilyen helyzetből soha nem kellett velük megvívnia. Mert most már nem arról van szó, hogy a haladás, a béke, valamilyen közös ügy érdekében mások, akik a dolgokat állítólag jobban, helyesebben látják, rá akarják őt venni valamire, ami ellen gondolkodása, felfogása első pillanatban tiltakozik. A primitívség és agresszivitás gondolama most már személy szerint ellene irányul, és neki senki sem nyújt teret, hogy nézeteit kifejthesse, álláspontját megvédhesse; reákennek minden elképzelhetőt, szűk, prakticista ésszel gigondolható, vádaskodással ráfogható, és tőle diadalmasan és türelmetlenül, gőgösen és követelőzve várják... az önbírálatot.

Nem kétséges, hogy a háborús évek hallgatását követő mostani második hallgatás hónapjai alatt Gaál Gábor mérlegre teszi életének, a megélt eseményeknek minden egyes elemét, végiggondolja a dolgokat egyéni, nemzetiségi, országos és általános vonatkozásokban és méretekben. A dolgok paradoxona és sorsának kegyetlensége, hogy 1950-ben, hat évvel az általa meg sem ért XX. kongresszus előtt, valószínűleg nem jut el a jelenségek igazi természetének és összefüggéseinek felismeréséig. Minden bizonnyal nem folyamatot, folyamatokat ismer fel, hanem csupán elszigetelt jelenségeket, csaknem biztos, hogy véletlennek, esetlegesnek minősíti magában azt, ami bizonyos vonatkozásokban és bizonyos értelemben jellemző, elvtársatlan megnyilatkozásnak, ami tudatos rászedés, vagy az is lehet. A szomorú, személyes élményanyag együtt van, de hogy új vízió, a teljes felismerést és továbblépést szolgáló szemlélet szülessék belőle, ahhoz a később napfényre került összefüggések ismerete, a következtetések levonásának lehetősége is szükséges lenne. A hiányzó perspektíva, a nemzetközi helyzet változásokat gátló, lehetőségeket megkérdőjelező jegyeinek, vonásainak hivatalos részről történő egyoldalú és riasztó esetelése, a hatalom túlkapasai és elferdülései elleni kiállásnak az ügybe vetett hit elvetéseként, az emberiség évszázados álmának megtagadásaként való beállítása a vívódást még sokkal gyötrőbbé teszi. És csaknem mindannyiunkat megakadályoz abban (minden valószínűség szerint Gaál Gábor sem kivétel), hogy a reális veszélyeket a nyomasztóvá növesztett képmásuktól megkülönböztessük, hogy világosan elhatárolhassuk az irracionálissá, embertelenné magasztosított, illetve alacsonyított *hitet* (a kettő ebben a vonatkozásban: egy) a kibontakozásban bízó, optimista, de egydimenzióssá és metafizikus jellegűvé soha nem változtatható *meggyőződéstől*. E labirintusok folyosóinak és útvesztőinek magányos bebarangolása, zezzugainak átkutatása, valamennyi mérlegelendő mérlegelése és a kivezető út hiábavaló keresése rejtőzik az önbírálat elismerő és mégis ellenkező, fejet hajtó és az emberi méltóság utolsó maradványát mégis megőrző, engem leginkább Galilei inkvizíció előtti utolsó dühös toppantására emlékeztető magatartásában. A gyötrelmes nyolc hónap mérlegelése rádöbrent egyben a veszteségre, a hiányra, ami Gaál Gábor emlékiratainak el nem készülése, meg nem születése által sújtott és sújt bennünket. Csak sóhajtvá gondolhatunk arra, milyen eszméltető összefüggéseket, tanulságokat ismerhetett volna fel közelmúltjának, közelmúltunknak eseményeiben és történéseiben, ha csak a hatvanas évek végének, a hetvenesek elejének szemével tekinthet vissza rájuk.

IV.

A tragédia célja — mint Arisztotelész katarzis-meghatározásából tudjuk —, hogy „a részvéten és félelmen keresztül az ilyen szenvedélyektől való megtisztulást idézze elő”. A Gaál Gábor-i sors tragikumának összefüggéseit akkor mondhatjuk tisztázottaknak, ha levonjuk a következtetéseket, és megteremtjük a biztosítékokat, amelyek az eset megisméltődését lehetetlenné teszik. Ha azok a kérdések, amelyeket egyesek még ma is kényeseknek minősítenek, megszűnnek kényes kérdések lenni.

Sajnos, nemcsak Gaál Gábor nem írta meg emlékiratait, de Nagy István regényfolyamára duzzadt és esztétikai minőségben ismét legjobb írásainak színvonálára emelkedett önéletrajzi sorozatában sem jutott el a felszabadulás utáni évekig. S ha számba vesszük, ki tudná, kik tudnák a dogmatizmus születésének, tündöklésének és hanyatlásának történelmi folyamatát, nemzetközi, nemzeti, nemzetiségi és személyi vonatkozásaival együtt, közvetlen élmények alapján, valóságúően és az alkotó marxizmus szelleméhez is hűen bemutatni — akkor nem növekedő, hanem csökkenő tendenciával kell számolnunk. Kurkó Gyárfás, a romániai magyar-

ság harminc-harmincöt évvel ezelőtti, nagy formátumú népi vezető egyénisége, aki életének tragédia előtti válságos szakaszában, mintegy önmaga elé szabott házi feladatként, megírta a gyerekeivét megörökítő *Nehéz kenyér* című kitűnő regényét, nem tudja már tapasztalatait tanúságként az utókorra hagyni; Kacsó Sándor két nagyszerű kötetében, amit eddig az olvasó asztalára tett, mindössze a Vásárhelyi Találkozó éveire érkezett el, s ki tudja, lesz-e még kedve és ereje folytatni; Bányai László, aki talán simább, megrázkódtatásoktól mentesebb életútjából és helyzetéből következően láthatott meg esetleg olyan vonatkozásokat, amelyek a többiek számára rejtve maradtak, önéletírásának nemrégiben megjelent második kötetében még mindig főként magánemberi kérdéseknél, személyiségének, eszmélésének fejlődésénél tart, és a borító fülszövegében a negyedik kötetre ígéri széljegyzeteit a történelemhez, az emberiség vajdó új korszakához — ha megírásukat egészsége engedi. Talán a *Korunk* és Gaál Gábor kultuszban élesztésében és kialakításában is nagy szerepet játszott Balogh Edgár és Méliusz József tevékenysége elé tekinthetünk a legnagyobb reményekkel. *Szolgálatban* című nemrégiben megjelent jelentős munkájában az Erdélybe való visszatéréstől a felszabadulásig terjedő időszakot idézi fel Balogh. Meghatottsággal vegyes álmélkodással figyelhetjük a következetességet, ahogyan a szerző történelmi meggyőződéséből, társadalmi osztályáról alkotott kritikai véleményéből és a dolgozó rétegek igazságának felismeréséből egyéni és közösségi vonatkozásban programot dolgoz ki, ahogy házasságán keresztül a székely faluhoz, hivatástudatról és közösségszolgálatról tanúskodó újságírói és közéleti tevékenysége révén pedig a romániai magyarság haladását, a Duna-medencei népek barátságát, megbékélését és testvériségét valló és vállaló mozgalmakhoz, az illegális kommunista pártához keres és talál magának utat. Könyve személyes emlékezés, egy haladó értelmiségi eszmélésének és magatartásának története, egyúttal a romániai magyarság közelmúltjának gondolatébresztő felelevenítése is.

Epp a szerző által támasztott magasrendű igény nevében kell hát megjegyeznem, hogy a gazdag anyag, a hármas rétegződés nemcsak felidézést, hanem kritikaibb szellemű elemzést is kívánt volna. A könyv erőnyeit melegen méltató Gáll Ernővel együtt vallom ugyanis: nem tűkrözi eléggé sokoldalúan a valóságot az a kép, amely a harmincas évek végén, a negyvenesek elején nem veszi számba a később dogmatizmusban és személyi kultuszban kicsücsösödött erőket és jelenségeket. Ezek más módon, esetleg nem egészen kifejlett formában, nem a hatalmi helyzet nyújtotta magabiztossággal, de mindenképp jelen voltak már abban az időszakban is, sőt talán már akkor meghódítottak egyes hadállásokat, amelyek későbbi egyeluralmukat biztosították.

Méliusz eddig is sok mindent megírt a két világháború közötti időszakban megérett, a társadalmi haladás és a népek testvérisége szolgálatában, a fasizmus ellen felsorakozott nemzedék élményeiből, s *A Hét* hasábjain jelenleg megjelenő folytatásosa e nemzedék eszmei dilemmáit és gyötrelmeit is megörökíti. Hogy munkája mennyire lesz hű tükre a megélt történelmi korszaknak, hogy a meglevenítés erősen közvetett módja és a sűrű áttételek rendszere mennyire segíti az összefüggések széles körű kirajzolását, egy nemzedék közérzetének, lelki habitusának megragadó felvázolását, arról a könyv megjelenése után tudunk majd véleményét mondani. Azt azonban már most leszögezhetjük: nem csupán egy vagy két könyvet érdemlő élményanyagról van itt szó, hanem a ránk testálódott örökség alighanem legkevésbé átvilágított és legkevésbé tudatosított részéről.

A tudatosításra pedig annál inkább szükség van, mivel számosan akadnak, akik abból a marxista tételtől kiindulva, hogy a dogmatizmust és a hozzá kapcsolódó jelenségeket nem érthetjük meg, ha nem adott történelmi korszak objektív és szubjektív feltételeinek összefüggéseiben vizsgáljuk őket, már-már szükségszerűnek, elkerülhetetlennek tüntetik fel elhatalmasodását a második világháború utáni kiéleződött nemzetközi helyzetben, az emberiséget fenyegető, újabb, minden eddiginél rémültekeltőbb végveszélyben. Mindez — mondják — kétségtelenül kedvezett a kemény vonal híveinek, a cél érdekében minden eszközt bevethetőnek, használhatóknak, sőt üdvözlőnek tekintő álláspont képviselőinek, a gyanú és bizalmatlanság hirdetőinek és terjesztőinek.

Mások, akik nem elégszenek meg az események magyarázatával, hanem eligazító erejű tanulságokat is igyekeznek belőlük levonni, a dogmatizmus lényegét a Gorkij által is mélysegesen utált, fertőző betegségeknek, ragálynak tekintett kispolgáriságban, kispolgári szellemben jelölik meg.

Mindkét álláspont kétségtelenül tartalmaz megfontolandó igazságokat, ám a dolgok — érzésem szerint — valamivel bonyolultabbak, összetettebbek. Mert ha igaz is, hogy a végveszély hangulata a kemény vonal híveinek malmára hajtotta a vizet, az sem kevésbé igaz, hogy ez a szél suhogott már a harmincas évek elején,

a fasizmus előretörésének, a fenyegető világhatalmi tervek kikristályosodásának idején is, és akkor, a szocializmus és az emberiség szerencséjére, nem a szektásság, hanem a népfrempolitikai kerekedett felül. Hogy győzelme nem vezetett a dogmatizmus felszámolásához, azt pár év múlva a nagyméretű ellentámadás, a konstruált perek újabb hulláma bizonyította, a háború pedig végképp háttérbe szorította, levetette napirendről a „táboron belüli” ellentétek kérdését. A hadállások megmaradtak, s a dogmatizmus képviselői állandó lesben állva, a harcostársak sorait is szüntelen gyanakvással vizslatva igyekeztek menet közben is arcvonalukat erősíteni, a háborúban aratott győzelmet s a vele járó örömmámort pedig alaposan kihasználták hatalmi pozícióik megszilárdítására, politikai és ideológiai körülbástyázására. Ekkor már nemcsak az összes haladó erők összefogásáról volt szó az újabb veszélyek elhárítása érdekében, de arról is, hogy a helytállás sikerének biztosítéka (állítólag) soraink és eszméink megtisztítása a dogmatikus és egyre dogmatikusabban értelmezett „elhajlásoktól”. A dolgok természetéből következett, hogy a közösen kialakított eszmei-politikai egység helyébe, ebben a légkörben egyre inkább a katonai fegyelmet feltételező egység lépett, a meggyőződésből vállalt tettet a parancsvégrehajtás váltotta fel.

Hasonlóképpen kiegészítésre és árnyalásra szorulónak vélem azt a megállapítást, miszerint a kispolgári szemléletmód, a kispolgáriság jelentené a dogmatizmus lényegét. Minimálisan azt is hozzá kell tenni: ennek lumpenproletári vonásokkal bejött változata. Nemcsak a pontosabb meghatározás kedvéért kell ezt (és bizonyára még több más vonást is) hangsúlyozni, hanem elsősorban magabiztosságának, otthonosságának, a hatalomhoz való feltétlen ragaszkodásának, cselei, beugratásai, demagógiája jellegének, módszerei skrupulusmentességének érzékeltetéséért is. Ezeknek a vonásoknak a kiemelése nélkül nehezen tudjuk megmagyarázni, hogyan kerekedett egy primitívebb, de agresszívebb, az emberek megijesztésére és meghunyászkodására is számító szemléletmód egy komplexebb, a világ, a társadalom és a lét alapvető kérdéseinek megmagyarázására és alakítására alkalmasabb felfogás fölé a nagyon képzett kommunista értelmiségiek tudatában is. Akár ideiglenesen.

Mint ahogy a tanulságok levonásához és a jövőbeli előfordulás kiküszöböléséhez annak elemzése és tudatosítása is hozzátartozik: hogyan számolódtak fel vagy váltak hatástalanokká azok a társadalmi, szervezeti, ideológiai biztosító szelepek, amelyek (esetleg?!) megóvhatták volna Gaál Gábort és számos nemzedéktársát (a legjobbak egy részét) attól, hogy adott időpontban egyénenként, a haladó eszmék harcosaiként, egy nemzetiség vagy nemzet tagjaiként kiszolgáltatottan, tehetetlenül legyenek kénytelenek szembenézni övéiknek pisszenést nem engedélyező, minden „fegyelmetlen” érzést vagy gondolatot keményen megtorló indulatával, az ennek szolgálatába állított, pontosan működő gépezettel.

Hogy a számadásnak ez a része is szervesen hozzátartozik a múlt tanulságának levonásához, azt a rehabilitációk sorozata, az alkotó marxizmusnak az utóbbi tizenöt-husz évben való fellendülése, a kommunista és munkáspártok önálló stratégiájának és taktikájának kidolgozása ugyanúgy bizonyítja, mint ahogy a további feladatokra figyelmeztet a nemzetközi viszonylatban vereséget szenvedett szemléletmód bizonyos megnyilatkozásainak továbbélése is.

Hajlamosak volnánk azt hinni, hogy a „kényes kérdések” legkézenfekvőbb és legtermészetesebb megközelítési módja a jellegénél fogva is szubjektívebb, az általánosításnak is csak bizonyos fokáig emelkedő emlékezés, önéletrajz, emlékirat. Nálunk azonban pillanatnyilag a filozofáló, értelmező publicisztikai megközelítés az ábrázolás és meglevenítés elejébe vágott. A közép- és az idősödő nemzedék egyes tagjai olyan kollektív lelkiismereti kérdéseket tettek szavá ilyen jellegű írásaikban, amelyek a legszemélyesebb emlékfelidőzésekből és tünődésekből egyelőre hiányoznak (Gáll Ernő: *Téprengések az Eltersbergről*, 1—2.; Szász János: *Annál jobb a tényekre nézvést és A tények dialektikája — A Hét*, 1980. 27—28. és 37—38.).

Gaál Gábor hiányzó emlékiratai mind a mai napig meg nem oldott feladataink egyikére-másikára is figyelmeztetnek. A személyes emlékek, melyeknek szerepe Gaál Gábor és a *Korunk* kultuszának kibontakozása során a dolgok természetéből következően egyre csökkent, a kritikus pillanatokban, a megtorpanás időszakában mégis továbblendítették az értékelést és a viszonyítást, egy-egy olyan mozzanatot, villanást állítottak előtérbe, mely aztán a gondolatok további áradását segítette elő. Hiszem, hogy az örökség és a különböző nemzedékek emlékényaga eléggé gazdag, hogy szüntelenül újabb és újabb megemészteni- és rendszerezni való szolgáltasson az értékelő és viszonyító hajlandóságnak. Ha nem közvetlen, akkor közvetett alakban, ha nem Gaál Gábor-emlékek, akkor a Gaál Gábor-írásokból és emlékekből ihletődött emlékek és értekezések formájában, de mindig új gondolatokat és vonatkozásokat felvillantó módon.